

تقدیم به دکتر کتابیون مزدآپور

کاتبان نسخه‌های پهلوی و اوستایی از خاندان مرزبان

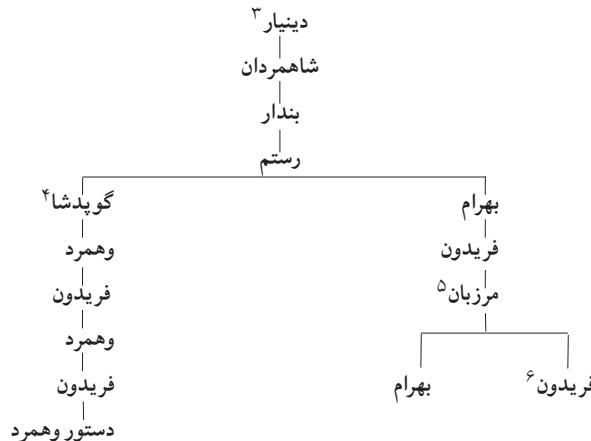
* بهرام برومند امین

از زمان تملک نسخه‌گرانبهای وندیداد^۱ اوستایی به خط فریدون مرزبان در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران (به شماره ثبت ۱۱۲۶۳) حدود پنج سال می‌گذرد. دیدار من از این نسخه در راستای تکمیل کردن پایان نامه کارشناسی ارشد و هدف آن بررسی این گونه دستنویس‌های پهلوی و اوستایی از منظر هنر خوشنویسی و کتابت بود و از آنجایی که این نسخه سبک و شیوه‌ای خاص و مستقل در خط پهلوی و اوستایی داشت و کاتب آن یعنی فریدون مرزبان درخانواده‌ای هنرمند و خوشنویس و در عصر طلایی از نظر فرهنگ و هنر یعنی دوران شاه عباس صفوی مدارج ترقی را پیموده بود همواره این موضوع ذهن مرا به خود مشغول می‌داشت که با انسجام دادن به اطلاعات جسته و گریخته‌ای که ازوی و بستگانش در دست داریم نمایی کلی از این خانواده هنرمند را بازسازی نموده و به معروفی و بررسی دستنوشته‌ها یشان بپردازیم.

خانواده مرزبان

دکتر اونوالا (Jamshedji Maneckji Unvala) با توجه به اطلاعاتی که از انجامه نسخه‌های کتابت شده توسط اعضای این خانواده جمع‌آوری کرده، در کتابی با نام انجامه‌های دستنوشته‌های زردشتی در کتابخانه‌های اروپا^۲ اقدام به رسم نسب‌نامه این خانواده در زیرمجموعه کتابان ایرانی نموده است.

برطبق این نسب‌نامه چهار جد اصلی این خانواده، رستم پسر بندر پسر شاهمردان پسر دینیار است.

* کارشناس ارشد زبان‌های باستانی؛ فارغ‌التحصیل ممتاز انجمن خوشنویسان ایران.

^۱ وندیداد نام یکی از پنج کتاب اوستایی موجود، کتاب مقدس زردشتیان است. وندیداد مذکور شامل بخش‌های دیگری از اوستا (سینا و ویسپرده) هم می‌باشد نشانه‌هایی هست که به چنین مجموعه‌هایی نام «یشت و وندیداد» اطلاق می‌کرده‌اند و واژه یشت در اینجا معادل «سینا» است؛ نیز درباره این نسخه نک: کتابیون مزدآپور، «نویافته‌های کهنسال»، جهان کتاب، س ۷ (مرداد ۱۳۸۱)، ش ۷-۸، پیاپی ۱۵۲-۱۰۲-۱۲.

² J. M. Unvala, *Collection of Colophons of Manuscripts Bearing on Zoroastrianism in some libraries of Europe*. Bombay, 1940.

* نامه بهارستان: درباره این کتاب، نک: کتابیون مزدآپور، «ن نوشته‌های کهنه»، نامه بهارستان، س ۳، ش ۱ (بهار - تابستان)، دفتر ۵: ۱۳۸(۱)، ۲۵۳-۲۵۸.

⁴ کاتب نسخه بنده‌شن_۱ TD، حدود ۹۰۰ یزدگردی / ۱۵۳۱ م.

³ Ibid, p. 191.

⁶ کاتب نسخه بنده‌شن_۲ TD_۲ ۹۷۵ یزدگردی / ۱۶۲۶ م.

⁵ کاتب نسخه بنده‌شن DH، حدود ۹۴۶ یزدگردی / ۱۵۹۷ م.

مرزبان فریدون

به غیر از نسخه تازه یافت شده وندیداد اوستایی، سه نسخه اصلی دستنویس‌های ایرانی کتاب بندهشن که با نام اختصاری TD_1 و TD_2 و DH مشخص شده‌اند نیز توسط سه تن از اعضای این خانواده یعنی فریدون مرزبان (پسر)، مرزبان فریدون (پدر) و گوپدشا (عموی فریدون پسر) کتابت شده است، در اینجا سعی می‌نماییم به طور مجزا هر یک از این افراد را با ذکر اثر آنها و ویژگی‌های کتابتی دستنویس‌هایشان معرفی نماییم.

مرزبان فریدون

انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در گذشته دستنویسی را به صورت عکسی به طبع رسانیده بود که متعلق به شمس‌العلما دستور هوشنگ جی جاماسب جی بوده است، به همین جهت نام اختصاری DH یعنی «دستور هوشنگ» بر آن نهاده شده است. این دستنویس شامل بخش‌هایی از بندهشن، زند بهمن یسن و دینکرد می‌باشد. کاتب این دستنویس مرزبان فریدون بهرام رستم بندار شاهمردان دینیار بوده است که سال کتابت آن ۹۴۶ یزدگردی برابر با ۱۵۹۷ می‌باشد. وی در گوشاهی از کتاب خاطرنشان می‌سازد که این نسخه از روی جزوء قدیمی تر اردشیر پسر بهرام شاد، پسر رستم، پسر بهرام شاه و خود او از روی جزوء قدیمی تر هیربدزاده‌ای به نام اسفندیار پسر مزدین خواست، پسرزاد اسپرم نوشته بوده است.

چنانکه در انجامه نسخه آمده در ۴۲۶ سال پیش در شهر کرمان کتابت آن پایان یافته است. با آنکه DH تنها نسخه یافت شده از این کاتب می‌باشد اما با وجود سبک شیوا و یکنواخت و قلم قوی و چیره‌دستی کاتب آن در صفحات مختلف این دستنویس، به این امر گواهی می‌دهد که این نسخه نمی‌تواند تنها اثر این هنرمند باشد و رسیدن به چنین مرتبه‌ای از کتابت خط پهلوی، نوشتن نسخه‌های بیشتری رامی طلب و ایشان حتماً باید کتاب‌های دیگری را نیز کتابت کرده باشند و می‌توانیم امیدوار باشیم که نسخه‌های دیگری از ایشان در آینده به دست آید.

ویژگی‌های خط پهلوی مرزبان فریدون در نسخه^۷ DH

اندازه این دستنویس 18×24 سم است که مجموعاً 137 برگ از آن موجود است و 159 برگ از آغاز آن افتاده است. در این نسخه صفحات، آرایشی 21 سطری یافته‌اند و کاتب تمام تلاش خود را کرده است که سطراها با هم موازی باشند، مگر، در برخی سطراها که به لحاظ جنس کلمات و ترکیب و چیدمان حروف مقداری اعوجاج به وجود آمده است. وی همچنین سعی نموده که طول سطراها نیز با هم مساوی باشند و حاشیه‌سفید از دو کنار صفحه به یک میزان باشد. سطراهایی که کوتاهتر از سطوح ماقبل خود بوده‌اند، طول آنها را با علائمی فضای پرکن طویل تر کرده است. علائمی نظیر (۲۰ و ۲۱). وی در تمام نسخه خود را ملزم به رعایت و تکرار اصول و قواعد خوشنویسی خاصی برای نگارش این متن پهلوی نموده است.

حروف دایره‌ای مانند $\ddot{\text{و}}$ و $\ddot{\text{و}}$ و اتصالات آنها در تمام متن به یک شکل و اندازه نوشته شده است.

لـ عـ لـ عـ لـ عـ لـ عـ

مـ لـ عـ لـ عـ لـ عـ لـ عـ

رونویسی ۱: بازنویسی حروف دایره‌ای شکل $\ddot{\text{و}}$ و $\ddot{\text{و}}$ و بعضی اتصالات آنها براساس شیوه مرزبان فریدون از نسخه DH با ذکر اندازه به مقیاس

ستنی نقطه‌گذاری (تمام خوشنویسی‌های این مقاله از نویسنده است).

⁷ کتاب متن‌های پهلوی، گردآورده دستور جاماسب جی، منوچهر جی، جاماسب اسانا، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.

حروف نیز با توجه به حرکت نزولی خود و بلندی قامتش در این شیوه کوتاهتر و پر دورتر نوشته شد تا با سطوح را
الایی تداخل نیابد.

لَهُمْ لِي وَلَهُمْ لِي وَلَهُمْ لِي وَلَهُمْ لِي

رونویسی ۲: بازنویسی حرف ۲ و اتصالات آن براساس شیوه خط پهلوی مرزبان فریدون.

رعایت این مشابه‌نویسی در زاویه قلم‌گذاری و شروع و پایان حرف b و اتصالات آن نیز مشهود است. در حروف خُرد و متصل سعی در اجرای شکلی واحد و اندازه‌ای مشابه و رعایت خط کرسی ایی یکسان شده است. قسمت زیرین حروف m, ء, ؤ, r, p و شکل هزوارش کلمات andar, ku و... خود به خود در زیر خط کرسی نگاشته شده‌اند.

حروف دارای یک سیر صعودی از سمت راست به چپ می‌باشد و این ریتم کلی در تمام کلمات دیده می‌شود. فاصله بین اتصالات حروف با یکدیگر حداقل به اندازه یک نقطه قلم کاتب است.

۲۷۴

ت 1: خط بلوى، مر زیان فریدون (نقاش: نسخه دستنویس، DH).

فریدون مرزبان

روی پسر مرزبان فریدون محبی باشد و خود را چنین معرفی می‌کند:

من، بنده دین، فریدون مرزبان فریدون بهرام رستم بندار شهردان دینیار، نوشتم و فراز هشتم اندر فخرخی و پیروزی...^۸

براساس تاریخ بن نوشت* (انجامه) دوازده وی یعنی کتابت نسخه₂ TD ۹۷۵ (یزدگردی = ۱۶۲۶م) و وندیداد وستایی ۹۷۶ (یزدگردی = ۱۶۲۷م)، او در عصر صفوی می‌زیسته است. در کتاب روایات داراب هرمزدیار^۹، گر چار تشابهات اسمی نشده باشیم، نشان دیگری ازوی می‌باشیم و اطلاعاتی نیز راجع به اشعار فارسی که بعضاً در برخی از صفحات دستنویس‌های وی وجود دارد به دست می‌آوریم.^{۱۰} در کتاب روایات هرمزدیار شعراً آمده که فریدون مرزبان کاتب و شاعر برای همدینان خود به هندوستان فرستاده و در این اشعار از مؤبدان و دستوران پیزد و کرمان و سیستان نام برده است.^{۱۱}

^{۱۲} نیز در این کتاب به زمان زندگی خودش در دوره شاه عباس اشاره می‌کند «به ایران کنون شاه عباس بود».

* نامه بهارستان: برای اطلاع بیشتر از این اصطلاح، نک: کتابیون مزادپور، «بُن نوشه‌های کهن»، نامه بهارستان، دفتر ۵: ۲۵۳.

وندیداد، گ ۱۶۰

^٩ به کوشش مانکنیج، ستمه ح. اونوالا (بیمه، ۱۹۲۲)، ۲: ۱۵۰-۱۵۷.

۱۱- میان اندیشه های اسلامی و اسلامگرایی

ویندیداد، ۱۷۰ پ، و ۲۱۱ پ و سخنه دستیویس ۲ TD، ص ۱۱۱.
مردانپور، همانجا

روایات داراب هرمزدیار، همانجا.

عمدهً مشغله وی ظاهرًا باید سروdon و نگاه داشتن و آموختن و کتابت کتابهای مقدس و پاسداری از آیین و کیش نیاکانش بوده باشد. دستنویس های وی حدود پنج قرن دست به دست خوانده شده، و ابزار آموزش و وسیله کار روحانیون دینی قرار گرفته است. یادگاری ها و ذکر تاریخ درگذشت ها و بعضی تصحیحات واژه ها در حاشیه کتاب روشنگر این مساله است.^{۱۳}

اگرچه به غیر از اشعار، دو اثر اصلی کتابتی از روی در دست داریم، اما با توجه به پختگی خط و پُرکاری و ساختار شیوه‌مند وی در دو خط پهلوی و اوستایی به جرأت می‌توان گفت که ایشان نیز باید صاحب آثار دیدنی‌گری در زمینه این دو خط باشند.

ایشان نه تنها دو خط پهلوی و اوستایی را استادانه و با سبکی منحصر به فرد نوشته است بلکه با دو خط نستعلیق و شکسته آشنایی داشته و برای نگاشتن اشعار و مطالب فارسی از این دو خط، اگرچه نه به شکلی استادانه، بهره جسته است.

لَمْ يَرُهُمْ لَوْلَا مِنْ قَبْلِهِمْ ۝ ۚ وَمَنْ هُوَ إِلَّا مُمْلَكٌ ۝ وَالْمُمْلَكَاتُ وَالْمُمْلِكَاتُ ۝
۝ وَالْمُمْلَكَاتُ ۝ وَالْمُمْلَكَاتُ ۝ وَالْمُمْلَكَاتُ ۝ وَالْمُمْلَكَاتُ ۝ وَالْمُمْلَكَاتُ ۝ وَالْمُمْلَكَاتُ ۝

ت ۲: خط پهلوی فریدون مرزبان (نقل از: نسخه دستنویس TD).

ویژگی‌های خط پهلوی فریدون مرزبان در نسخه² TD در نسخه‌های کتابت شده به خط پهلوی، نسخه² TD که به دست فریدون مرزبان کتابت شده دارای خطی ممایی و شاخص است.

این دستنویس که از کتاب‌های شخصی شادروان ب. ت. انکلسراریا (Anklesaria) بوده از زید به توسط تیرانداز برای تهمورث دینشا به هند برده شد که به همین مناسبت TD خوانده می‌شود. این دستنویس در سال ۱۹۰۸ م توسط هیربد تهمورث دینشا انکلسراریا به صورت عکسی به چاپ رسیده است. نسخه TD₂ به غیر از بندشش شاما، مت‌های مختلف دیگر، نین، م، باشد که همگر به خط فدو ن، مردانه باشند.

شماره صفحه‌های آن ۷۷۷ و هر صفحه با آرایش ۱۵ سطری تنظیم یافته است و سطرها با خط کرسی و فاصله برابر از یکدیگر حدود ۶-۷ نقطه همان قلم متن نوشته شده‌اند و نمای کلی صفحه را مستطیل کامل می‌نمایاند. و اندازه آن 19×24 س. م. است.

در مقایسه با نسخه DH خط پهلوی فریدون دنباله روی شیوه پهلوی نویسی پدرس مربوط است و خطش مستقیماً از خط پدر و تعلیمات او متاثر است ولی قلم وی شش دانگ تر و ضخیم تر نوشته شده و حروف مشابه در مقایسه با خط پدرش، دارای سیاهی، سبکی است.

۱۳

ریتم صعودي هر حرف در کلمه که از راست به چپ به سمت بالا حرکت می‌کند اولين مشخصه اين شيوه است. با اينکه شكل و چارچوب حروف وي نيز بسيار شبيه خط پدر است لهذا دست وي خصوصيات ديگري داشته که به خط پدر اضافه نموده است. خط وي چاق تر و اصطلاحاً «پرگوشت» ترشده و استفاده مكرر از تمام قلمنويسی و کوچکنويسی حروف به نمود اين حالت کمک زيادي كرده است. وي حرف ۲ را نيز ايستاده تر نوشته است. سوارنويسی حروف که بيشتر به روی حرف b می‌باشد به طور مكرر دیده می‌شود.

وَهُنَّاكُلَّا كَلَّا لَكَلَّا لَكَلَّا لَكَلَّا

رونويسی ۳ و ۴: بازنويسي حرف ۲ و سوارنويسی به روی حرف b بر اساس شيوه فريدون مرزيان.

بعضی از حروف به تبعیت از خط فارسی و شاید برای سهولت در خواندن نقطه‌گذاری شده است.

وَيِّه لَلْقَهْ لَيِّنَهْ تَهْلِيْهْ اَهْلِه

رونويسی ۵: بازنويسي بعضی از حروف نقطه‌دار بر اساس شيوه خط پهلوی فريدون مرزيان.

حروف دایره‌اي شکل مانند ظ و p و حروف متصل‌اي که به شکل دور درآمده‌اند به مراتب کم دورتر و کوچک‌تر نوشته شده‌اند.

لَهْ لَهْ

رونويسی ۶: بازنويسي حروف دایراه‌اي p, m, ظ و بعضی از اتصالات آن بر اساس شيوه خط پهلوی فريدون مرزيان.

کشیده‌نويسی در خط وي جز در حروفی مانند b و کشیده معکوس ku که ذاتاً با مدد افقی همراه است، در سایر سطور دیده نمي‌شود. کشیده‌نويسی برای افرايش طول سطر و ايجاد تعادل بين سطرهای صفحه نيز به ندرت دیده می‌شود. از علامه ضربدر مانند نيز نظير (صر / ل) شيوه پدر برای پرکردن فضای انتهای سطرهای کوتاه‌تر استفاده کرده است.

شيوه خط اوستايی فريدون مرزيان

صف و ضخيم‌نويسی و استحکام حروف در خط اوستايی (دين دبیره) وي نيز به وضوح دیده می‌شود؛ به ویژه در ونديداد اوستايی موجود در کتابخانه مرکزي دانشگاه تهران، فريدون، نسخه مذکور را با نظم و ترتيب خاصی در صفحات ۲۱ سطري كتابت کرده است و کلمات را با پاکيزگی خاصی کنار هم نگاشته. اندازه صفحه ۲۴×۳۵ سم و مابین ۲۹۶/۲۹۷ برگ است و مابین هر کلمه با کلمه بعدی به وسیله نقطه‌اي جدا شده است. ریتم از چپ به راست صعودي، در دل حروف اوستايی وي مستتر است و اين آهنگ با خميرمايه خط وي درهم آميخته است. هر حرف در جايی نوشته شده که مکمل مسیر حرکت حرف قبل از خود باشد و اين توالی حرکت‌های صعودي حالتی چشم‌نواز و دلنشين را در صفحه به وجود آورده است.^{۱۴}

^{۱۴} بهرام برومند امين، «خوشنويسی اوستايی»، گلستان هنر، س ۲ (بهار ۱۳۸۵)، ش ۳: ۴۱-۴۹.

ت: نمونه خط اوستایی فریدون مرزبان از دستنویس وندیداد اوستایی (تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش. ۱۱۲۶۳).

هـ اندازه نوشتن حروف مشابه از اهم تلاش های وی بوده. بعد از انتهای هر قسمت از متن از علامت سه نقطه: استفاده کرده است. ضمناً آشکالی مرمر بعـ از کلمات پهلوی در این متن اوستایی کشیده شده است که شاید به نوعی نقش جداگانه بین بخش های بخصوصی، از متن باشد.

وَلَمْ يَرْجِعْ لَهُمْ مَا
أَنْهَىٰ رَبُّكَ لَمْ يَرْجِعْ
لَهُمْ مِمَّا مَسَخَ هُنَّ
فِي ذَلِكَ مُشْرِكُونَ

رونویسی ۷: بازنویسی، الفبای خط اوستایی، از روی دستنویس و تبدیل اوستایی، شیوه فریدون مرزبان با ذکر اندازه حروف به مقایس سنتی، نقطه کاری.

گوپدشا (Gopatsah)، برادر مرزبان فریدون

وی که تحقیقاً برادر مرزبان فریدون و عمومی فریدون مرزبان می‌باشد، کاتب دستنویس TD₁ بندهشن و دستنویس داستان بخشی از نسخه TD₁ است.

در این نسخه (TD) که صفحات آرایش ۱۷ سطري يافته‌اند دارای اندازه $18 \times 5 \times 23$ س م می‌باشد. کاتب، کرس سطرهای راهه صورت چشم و تحریر عایت کرده است.

فضای خالی انتهای سطرهای کوتاه با علامتی نظیر (— / — / — / — / —) پر شده‌اند (گ ۹۵). سه‌بار تکرار متوالی (گ ۹۴) و کشیده‌نوشتن بیش از حد حروف در انتهای سطر از دیگر روش‌های وی برای پرکردن فضای خالی سطرهای بوده است.

به طور کلی خط وی پُر دورتر و دارای دوایر کوچکتر و جمع و جور تری نسبت به خط برادرش مرزبان فریدون می باشد.

کار بود۔ ۱۱۵ قریب تر میتواند که فتح عربی میباشد و میتواند اینجا مذکور شود که سرمه ایشان را میتوانند
لیکن اینجا مذکور شده است که سرمه ایشان را میتوانند اینجا مذکور شده است که سرمه ایشان را میتوانند
سرمه ایشان را میتوانند اینجا مذکور شده است که سرمه ایشان را میتوانند اینجا مذکور شده است که سرمه ایشان را میتوانند
سرمه ایشان را میتوانند اینجا مذکور شده است که سرمه ایشان را میتوانند اینجا مذکور شده است که سرمه ایشان را میتوانند

ت ۴: نمونه خط بلوچ گویدشا از دستنویس TD₁.

قسمت فوچانه، حرف r در این شوه زائده‌ای به سمت پایین دارد.

لَوْلَه وَلَمْوَه وَلَهْلَه وَلَهْلَه

رونویسی، ۸: یازنیوپسی حرف ۲ و برخی اتصالات آن بر اساس شیوه خط پهلوی گویدشا.

استفاده از نیم قلم نویسی در بعضی از حروف بیشتر از خط مرزبان فریدون است و این باعث شده که در قسمت‌های نازک حروف ضعف و لاغری بسته‌تری احساس شود.

با اینکه اگر بتوانیم خط گوپدشا را به دلیل شباهت‌های بسیارش با خط مرزبان فریدون در یک خانواده خطی و شیوه پهلوی نویسی قرار دهیم اما جنس خط وی به گونه‌ای دیگر است. تأثیرپذیری وی از دیگر شیوه‌ها و ترکیب آن با فیزیک دست وی در پهلوی نویسی را نمی‌توان انکار کرد.

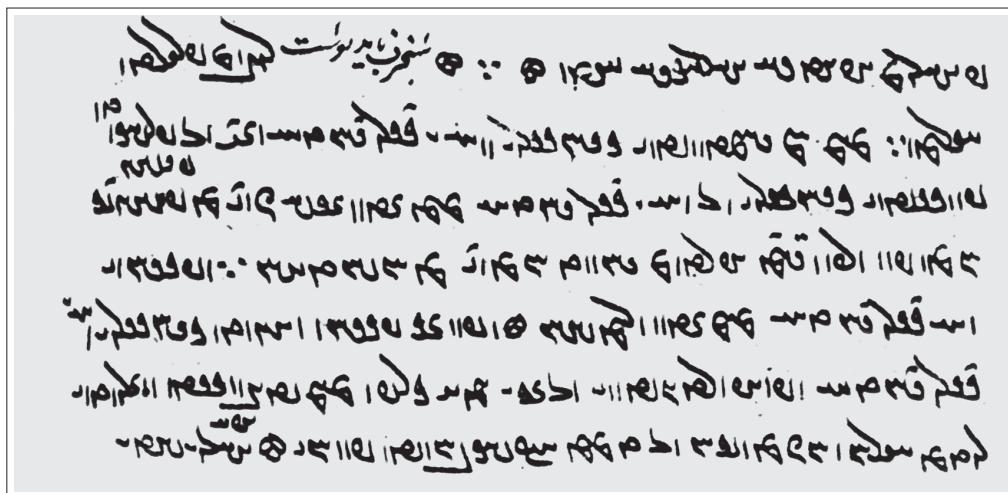
دستنویس‌های متأثر از شیوه خطی مرزبان‌ها

نسخه‌های کتابت شده توسط اعضای این خانواده به لحاظ برخورداری از سلامت صفحات و در برداشتن اطلاعات ذی قیمت در مورد زبان پهلوی و اوستایی در حوزه خط و کتابت نیاز از جایگاه و مقام بالای برخوردار می‌باشد و هر پژوهشگری را در این حوزه نیازمند مطالعه موبه موى کلمات و اصول و قواعد خوشنویسی این شیوه ایرانی در نگارش این دو خط می‌کند. ارزش واقعی این مطالعات زمانی رخ می‌نمایاند که در صدد مقایسه این متون با شیوه‌های غیرایرانی و بیشتر هندی برآیم که شیوه خط پهلوی و اوستایی خانواده مرزبان یکی از ریشه‌ها و منابع اصلی این خط و در بردارنده مطالب فراوان و سودمندی برای پژوهشگران می‌باشد.

در میان مجموعه‌پنجاه و چند جلدی دستنوشت‌های چاپ شده در دانشگاه شیراز، متن‌های دیگری رامی‌توان یافت که اگرچه انجامه آنها از میان رفته است ولی به سبب شیوه خطی که در آنها به کار رفته با اطمینان می‌توان آنها را در ردیف خانواده خطی مرزبان‌ها طبقه‌بندی کرد و با مطالعه ارتباطی که میان آنها و شیوه مادر وجود دارد به اطلاعات تازه‌تری در مورد شناسنامه خود این دستنویس‌ها دست یافته. از جمله آنها دستنویس‌های زیر است:

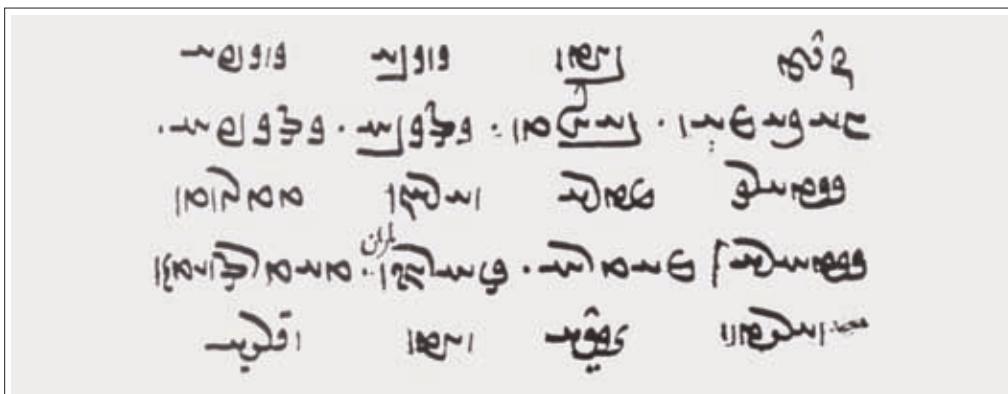
B – TD₄ – K₃₅ – K₂₅ – K₄₃b – K₄₃

دستنویس‌های شماره ۴۲ و ۴۳ (K₄₃b) که مشتمل بر بخش‌هایی از دینکرت و قطعات کوچک از یک متن پهلوی و اوستایی می‌باشد، دارای خطی است که بسیار وامدار از خط مرزبان فریدون است.

نحوه خط اوستایی شماره ۴۳

دستنویس خط اوستایی شماره ۴۹ چاپ شده در انتشارات مؤسسه آسیایی دانشگاه شیراز (متن K₂₅) نیز دارای انجامه نیست ولی خط آن به روشنی در ردیف سبک مرزبان فریدون و فریدون مرزبان در اوستانویسی می‌باشد.

نحوه خط اوستایی شماره ۴۹

دستنویس ۳۵ K نیز که دارای خطی بسیار نزدیک به شیوه مزبور است، و می‌توان خط آن را در ردیف شیوه این خانواده طبقه‌بندی نمود. این دستنویس از خط مرزبان فریدون سهم بیشتر و خط گوپدشا سهم کمتر برده و شاید اندکی نیز متأثر از شیوه مهربان کیخسرو باشد. دستنویس ۳۵ K را که وستگارد (westergaard) در سال ۱۸۴۳ م از کرمان بدست آورده است. صفحات هم به خط فارسی و هم به عدد شماره‌گذاری شده و بدون انجامه می‌باشد. وست (west) آن را خط مرزبان فریدون دانسته است^{۱۵}، که به عقیده بنده این نظر درست نمی‌باشد. اگرچه این خط همان‌طور که آمد در این شیوه نوشته شده ولی تفاوت‌های مشخصی در طرز نوشتن حروف مشابه دارد. حرف K را که مرزبان فریدون آن را با سری توخالی می‌نویسد و کاتب ۳۵ K آن را با سری توپر با شکل و شمايل متفاوت در همه جا نوشته است.

حرف L یا ر نیز در هر دو دستنویس با هم تفاوت دارد به طوری که در ۳۵ رشیدتر و در نوشته‌های مرزبان کوتاه‌تر و پُر دورتر نوشته شده است.

شکل حرف m نیز در دو دستنویس تفاوت‌هایی با هم دارند.

در کل کاتب دستنویس ۳۵ حروف رادر حجم و قالب کوچکتری کتابت کرده که یادآور شیوه پهلوی نویسی مهرآبان کیخسرو در نسخه ۵۰ و ۷۰ است.^{۱۶} در صورتی که مزبان فریدون حروف را رشیدتر و تمام عیارت می‌نگارد.

لـ ۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَرْجُو
لـ ۖ أَنَّهُمْ يُنْصَتُونَ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
لـ ۖ يَرْجُو أَنَّهُمْ يُؤْمَنُونَ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
لـ ۖ يَرْجُو أَنَّهُمْ يُعَذَّبُونَ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
لـ ۖ يَرْجُو أَنَّهُمْ يُغَيْرُونَ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
لـ ۖ يَرْجُو أَنَّهُمْ يُفْسَدُونَ ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
لـ ۖ يَرْجُو أَنَّهُمْ يُنْهَا ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ
لـ ۖ يَرْجُو أَنَّهُمْ يُنْهَا ۗ وَمِنْهُمْ مَنْ

ت ۷: بخشی از دستنویس K₃₅

دستنویس دیگری را که می‌توان در این مجموعه گنجاند، قسمت‌های افاده‌ای از دستنویس TD₄ است که توسط تهمورث انکلسا ریا با مطابقت از متن‌های دیگر بدان افزوده است، اگرچه دستخاط آن تازه‌تر است، اما کاتب آن برداشتی آزاد از شیوه خط فریدون مرزبان داشته است. احتمالاً از روی خط هموست که حروف سُرُبی خط پهلوی در هند ساخته شده و بعضی از منتهای پهلوی را بآن در می‌ئی، به چاپ رسانیده‌اند.

ت ۸: بخشی از دستنویس TD₄

۱۶ نگاه شودیه بانوی س. شماره ۱۴، از همین: مقاله.

دیسائچه ماهیار نواهی، پ دستنوسی، K₂₅، ص ۳۰۱

دستنویس قابل توجه دیگری که جزء مجموعه شیراز نیست، دستنویس معروف به B است که متعلق به مؤسسه شرق‌شناسی کاما در بمبئی است و در سال ۱۹۴۶م به چاپ رسیده است. این دستنویس حاوی متن پهلوی دینکرت می‌باشد و دارای چند انجامه است که توسط وست خلاصه نویسی شده‌اند. انجامه‌های موجود در دستنویس B نشان‌گر این است که، دستنویس بغداد (جذّ اصلی دستنویس B) در سال ۱۰۲۰م (۳۶۹ یزدگردی) توسط ماه ونداد ره‌مان کتابت شده است موجود بوده و توسط کاتبی در سال ۱۳۵۵م از آن رونویسی شده. بعداً از روی این نسخه (در سال ۱۵۱۶م) رونویس دیگری تهیه شده و نسخه نهایی در سال ۱۶۵۹م در ترک‌آباد توسط ماه ونداد ترک آبادی نوشته شده است. این نسخه نهایتاً در سال ۱۷۸۳م به بندر سورت آورده شده.^{۱۷} این دستنویس نیز در انجامه خود نامی از کاتب نبرده اما با توجه به تاریخ‌هایی که داده است، هم دوره با خانواده مرزبان‌هاست و بسیار زیاد به خط مرزبان فریدون نزدیک می‌باشد.

^{ت ۹:} بخش از دستنویس B (نقاشی از دینکرت، حاب درسن و سیادز، ۱۹۶۶) Dresden/

عدد التحرير

حین تحریر مقاله فرصتی دست داد تا ز مجموعه دستنویس های پهلوی و اوستایی کتابخانه مجلس شورای اسلامی دیدن نمایم؛ خوشبختانه با دستنویس های کم نظری رو برو شدم که برخی از آنها از نظر قواعد کتابتی و اصول خوشنویسی در شیوه و مکتب فریدون مرزبان قرار می گیرند: از جمله آنها، دستنویس رستم گشتاسب که تاریخ کتابت آن به فارسی ۱۱۵۷ و به پهلوی ۱۰۶۶ آمده است (شماره ۱۵۲۸۶ و ثبت ۹۰۸۱۳). کاتب آن، هم خط پهلوی اوستایی تسلط داشته و هم صاحب خط نستعلیق بی نظری در مقایسه با سایر همکاران خود می باشد. همچنین دستنویس یسنای دستور فرود آبادان (به شماره ۱۵۲۸۵ و ثبت ۹۰۸۱۲) بسیار به خط گوپدشا و شیوه مرزبان ها شبیه می باشد. نیز اوستای موبد اورمزدیار به تاریخ ۱۲۴۵/۱۲۴۴ یزدگردی (۱۲۹۳/۱۲۹۲ هجری) (به شماره ۱۵۲۸۸ و ثبت ۹۰۸۱۵) و نویداد زمرد خاتون به تاریخ ۱۲۴۰ یزدگردی (به شماره ۱۵۲۸۳ و ثبت ۹۰۸۱۰) و جزو کوچک اوستا (به شماره ۱۵۲۸۷ و ثبت ۹۱۸۱۴) را می توان در همین ردیف قرار داد و ادامه تحولات این مکتب را در آنها بررسی کرد. بدلیل نو بودن موضوع فوق در این دستنویس ها و نیز جلوگیری از اطالة کلام در فرصتی مقتضی به بررسی شست آنها ب داخته خواهد شد.

۱۰۷) اَللّٰهُمَّ جَعِلْنَا مِنْ عَبْدٍ شَّرِيكٍ لِّكَ وَ مِنْ هُنْدٍ
۱۰۸) اَللّٰهُمَّ اسْأَلْنَا عَنِ الْجَنَاحِ وَ اسْأَلْنَا عَنِ الْمُنْقَصِ

ت ۱۰: بخشی از دستنویس رستم گشتاسب.

^{۱۷} احمد تفضلی، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام (تهران: سخن، ۱۳۷۶)، ص ۱۴۰.